YU ISSN 0352-5007 | UDK 880.1+881(05)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

43

НОВИ САД • 1993

Александар Лома

НЕКИ СЛАВИСТИЧКИ АСПЕКТИ СРПСКЕ ЕТНОГЕНЕЗЕ[1]

Предмет и приступ

Историографија реконструише историју у смеру у којем је она текла, од ранијег ка доцнијем, прогресивно. Такав поступак оправдан је при описивању нама ближих раздобља чији су временски одсечци мање-више равномерно покривени историјским изворима. Но нас овде занима онај најранији део српске историје који се, с обзиром на методолошке захтеве које поставља, може издвојити под посебним називом протоисторија или предисторија, јер се одликује оскудицом или чак недостатком наративних извора и сразмерно томе већим значајем података које пружају друге науке. Пре свих то је славистика, схваћена као збир лингвистичких, филолошких, фолклористичких и других истраживања компаративно-историјског карактера која за предмет имају словенску прошлост, укључујући везе Словена са другим сродним и несродним народима. Већ словесна али још не довољно речита, предисторија спаја немушту праисторију као поље рада археолога са правом, писаном историјом. Истраживач који се кретао тим „тамним вилајетом” зна да су светлуцави камичци које успут налази и уграђује у мозаик своје реконструкције све оскуднији што се дубље спушта; одатле потреба да се трагање усмери ретроградно, идући од оне тачке где се нит његовог предмета по први пут дâ чврсто ухватити надоле, у дубину времена, где се она тањи и губи. Разуме се, могли бисмо у излагању резултата свог истраживања накнадно нормализовати обрнути след којим смо спознавали или наслућивали догађаје, васпоставити њихов природан, „низводни” ток. Но с обзиром на неизвесност претпоставки и релативност закључака до којих смо у овом тренутку у стању да дођемо и на то да њихова поузданост опада са већом давнином, мислим да је интелектуално поштеније учинити читаоце саучесницима сопственог трагања, а не само судеоницима оскудних налаза, како би према њима и сами имали ону резерву и заузели ону дистанцу, које аутор лично задржава.

---

[1] Овај рад представља скраћену и прерађену верзију предавања одржаног 18. маја 1993. године на трибини Свесловенског савеза у Београду под насловом „Најранија историја Срба у светлу новијих лингвистичких истраживања”. При приређивању за штампу убачене су само најнужније референце. Позивање и упућивање на основну литературу, какве су Нидерлеове *Slovanske Starožitnosti*, пољски *Słownik starożitności słowiańskich*, издања извора као Порфирогенит итд. по правилу је изостало. Ради прегледности при читању, стављени су поднаслови.

Полазиште

За полазиште чини се да је најбоље узети ону преломну тачку када се српство, у исходу ранијег развоја — који је слабо познат и овде ћемо покушати да га донекле расветлимо — јавља пред нама као јасно уобличен феномен, добијајући истовремено додатне смернице према којима ће се у потоње време развијати. То је доба Стефана Немање и Светог Саве. Један јужнословенски дијалекат, чији настанак можемо пратити коју стотину година уназад, прераста у књижевни језик који зовемо старосрпским. Српска држава, након векова свога неизвесног и променљивог статуса и свакако доста лабавог унутрашњег устројства напокон поприма чвршћу форму и заузима одређен и постојан положај у тадашњој политичкој констелацији. Са премештањем државотворног тежишта у Рашку, на крајњи исток првобитног српског подручја. Срби се између сфера западног и источног хришћанства коначно опредељују за ово друго. Немања се поново крштава у православном обреду и прогања богумиле, а Свети Сава постиже самосталност српске цркве у склопу православног света. Православље и светосавље постају битне одреднице српства, истовремено и ширећи и сужавајући основицу заједничке племенске припадности. На западу католици и патарени, доцније мухамеданци српског етничког порекла бивају културно и политички одвојени од националног тела и у крајњем исходу се расрбљују. Заузврат се ширењем државе на исток и југ православне словенске масе без ближег етничког опредељења спонтано асимилују српском етносу. Прерастање српског краљевства у царство, у једну по дефиницији наднационалну државну заједницу која је осим словенског живља укључила и знатне несловенске масе, још више разводњава националну компоненту, која, уосталом, код старе српске државе, као и код других монархија тога доба, и није била наглашена у оном смислу и у оној мери које поприма у државотворним идеологијама XIX века. „Сви Срби у једној држави” није био ни Немањин циљ, а још мање Душанов. Парадоксално је рећи, али слом средњовековне српске државе пред турском најездом не само да није значио прекид континуитета у њој оформљене народносне свести, већ ју је у извесној мери оснажио. С једне стране је црква као кохезиони духовни чинилац у великој мери надокнадила изгубљену државност, а с друге стране је успомена на драматичан губитак царства прерасла у косовски мит, уграђујући још један битан елеменат у национално осећање. О косовској идеологији ће, међутим, бити нешто више речи на самом крају овог излагања, колико год да се то, на први поглед, може учинити противно начелу ретроградности које смо усвојили.

Случај Неретљана

Јасно је, дакле, да је у преднемањићко доба појмовни садржај српства био другачији него од времена првих Немањића, а такође треба рачунати да је он и пре тог кључног преображаја могао током времена трпети значајне промене. Једну можемо наслутити у вези са христијанизацијом Срба. Том приликом је њихов најзападнији део, Неретљани, остао непокрштен, пагански и на неки начин културно одвојен од националног корпу-

са. Не дуго потом и они примају хришћанство, али се једном учињен рез показао судбоносан: словенско становништво између Неретве и Цетине, које Порфирогенит око 950. означава као Србе Пагане, јавља се само коју стотину година доцније у саставу другог етноса, хрватског. Неретљани су могли дуже него њихова сабраћа остати верни паганским традицијама од којих су неке вероватно чиниле конститутивни део српске паганске самосвести, али је при опредељењу народносне матице за културни преображај и укључење у тадашњу хришћанску цивилизацију тај конзервативизам неминовно водио њиховом доцнијем однарођењу.

Порфирогенитов спис „О народима"

Спис „О народима" византијског цара Константина Порфирогенита уводи нас постепено преко ране историје Срба у оно што смо назвали њиховом предисторијом. Ту, наиме, налазимо извештај о српском етничком простору у Порфирогенитово доба, око средине X века, и упоредо с њим више од три столећа старију традицију о досељењу Срба у те крајеве за владавине цара Ираклија. Савремену етничку ситуацију северозападног Балкана овај извор оцртава на два начина: непосредно, тако што становништво појединих области северозападног Балкана означава као Србе и посредно, кроз ономастичке податке са српског терена које нам он први пружа у значајнијој количини, а који омогућују да се његове етничке атрибуције провере језичким критеријима.

Српске области по Порфирогениту

У српске области Порфирогенит убраја Србију у ужем смислу или „крштену", која је на западу као посебну област укључивала Босну (тада још ограничену на слив истоимене реке); на исток се изгледа није пружала преко Ибра, а на југу је захватала горње Подримље (Рас и Дестиник = Дрстник помињу се као гранични градови према Бугарској), затим Захумље, Травунију, Конавле и Паганију, тј. област на десној страни Неретве. Српски карактер тих области Порфирогенит изводи из чињенице да су то они крајеви које је, опустеле након аварске најезде, Ираклије својевремено доделио Србима да се населе (погл. 32), тако да су њихови становници потомци тих некрштених Срба досељених са севера, из Беле Србије (погл. 33, 34, 36). Ова овако директна етничка опредељења чине се углавном поуздана, налазећи потврде у другим раним изворима (за Захумљане пружају је Порфирогениту савремена акта сплитског синода, док о српском етничком осећању средњовековних Босанаца до у XIII век сведочи повеља Матеја Нинослава Дубровчанима).

Језичке одлике српске ономастике код Порфирогенита

Српски језик какав се јавља у својим најранијим писаним споменицима крајем XII века, показује две основне карактеристике које га диферен-

цирају према другим јужнословенским дијалектима: гласове ћ и ђ на месту прасловенских група *tj* и *dj* и *у* за прасловенски задњи назал *ǫ*. Ономастички материјал код Порфирогенита сведочи да је на оном подручју које он приписује Србима прва појава већ извршена: топоним *Међуречје* („Megyrétous"); етноним *Дичићи* („Ditzíkē"), назив словенског племена на Висли (од другог назива исте реке **Dika* ‚дивља', уп. пољ. *Dzika Woda* = Висла); лично име *Ћуђимѣр* („Tzouzḗmeris", код Дукљанина у млађем облику „Tugemir", *Туђимир,* до сада погрешно читано „Чучимир"), патронимик *Вьсебуђ* или *Вышебуђ* („Bouseboútzē", до сада погрешно интерпретиран као „Вишевић"). За замену задњег назала Порфирогенитова сведочанства су слојевита: име српског кнеза Мутимира он бележи са назалом *Mǫtimir* („Mountimēros"), као и Мутимиру савремена папска писма, што значи да се крајем IX века назално *ǫ* у Срба још чувало, међутим у топономастичком материјалу који очито одражава позније, Порфирогениту за најмање пола столећа ближе језичко стање, налазимо деназализоване облике као *Лукавьць* („Loukábetai"), *Черновускиј* („Tzernabouskéē, уп. чеш. топон. *Černo(v)usy*), вероватно и *Голубиниј* („Galoumaēnik"), затим поменути посесив *Вьсебуђ* према стпољ. личном имену *Wszebąd.* Тиме словенски дијалекат у језгреном делу српских земаља стоји већ око 950. у доста јасној опреци према старословенском као језику најранијих словенских књижевних споменика, насталом на бази источнојужнословенског дијалекта из околине Солуна непуно столеће раније, где за прасл. *tj, dj* имамо *шт, жд* а оба назала се чувају, нпр. стсл. *blǫždenie* према срп. *блуђење* од прасл. **blǫdj-*.

Некадашње протезање изоглосе *шт/жд* : *ћ/ђ*

Покушамо ли да на основи најранијих записа географских имена, али и преко доцније потврђених топонима чија структура допушта да се сврстају у најстарији слој словенске топонимије на Балкану (нпр. *ј*-посесиви), проследимо пружање тих најранијих изоглоса које деле српски као један западнојужнословенски дијалекат од источнојужнословенског, тј. бугарско-македонског дијалекатског простора, добијамо на основу досадашњих сазнања следећу слику. Најстарија изоглоса *шт/жд* излази на јужну Мораву око ушћа Нишаве, пружа се уз њу све до око Врања, где прелази на леву страну реке, хвата цео њен горњи слив и даље на запад пресеца Метохију изнад Призрена. Северно и западно одатле је подручје старих топонима са *ћ/ђ* које дакле на истоку прелази Ибар, источну границу Србије у Порфирогенитово доба, и пружа се до Мораве. Ова слика би у целини узев одражавала процесе VIII—IX в.

Деназализација *ǫ* > *у*

Што се тиче каснијег процеса деназализације *ǫ* > *у* који, видели смо, креће са језгреног подручја у првој половини X века, он показује неочекивану експанзију на исток, и за мање од сто година захвата цео слив Јужне Мораве, где се 1019. бележи топоним *Сукобо* (Sykoba") на Нишави близу

данашње бугарске границе (< прасл. **sǫkov-*). За југ Метохије да̂ се установити првобитно стање задњег назала као у бугарском и македонском, где он преко *ǫ* прелази у *а* или *ă*, али ту врло рано, знатно пре српског освајања Призрена почетком XIII века, долази до продора српских типова са *у,* као и са *ћ/ђ*, а слична ситуација може се претпоставити и за околину Скопља. На југоистоку замена задњег назала гласом *у* изгледа да је у XI веку досегла масив Осогова.

Проблем Дукљана

Проблематичан је статус потоњег српског југозапада у то доба. Ако поправком Порфирогенитова записа „tò Lontódokla" у *tò Lon[kaì] tò Dókla* исправно реконструишемо топоним *Lǫka* који доцније Дукљанин пише *Luca,* онда се у Дукљи задњи назал још чувао око 950, када на северу већ прелази у *у;* у сваком случају, та промена је доцније захватила и Дукљу, о чему између осталог сведочи поменути Дукљанинов запис. Како Порфирогенит у 32. поглављу Дукљу не убраја у земље опустошене од Авара које су по Ираклијеву допуштењу у првој пол. VII в. настанили Срби, нити у погл. 35 саме Дукљане, за разлику од претходних Травуњана и Конављана и потоњих Пагана, означава као потомке тада досељених Срба, могуће је да се до у IX век још чувала нека посебност словенских становника Дукље у односу на суседне Србе, изражена између осталог њеним остајањем по страни од поменуте језичке иновације карактеристичне за старосрпско подручје. Два века доцније, у доба кад пише Поп Дукљанин, Дукља и Зета су већ недвосмислено делови старосрпског језичког простора. У међувремену се византијски извори колебају при опредељивању тамошњег словенског живља као Срба или Хрвата, што се везује са полулегендарном традицијом о „Црвеној Хрватској" у јужном приморју. Историјска ономастика не пружа, међутим, сведочанства некадашњег евентуалног хрватства ових области; напротив, има индиција да је третман *шт/жд,* протежући се од јужне Метохије преко данашње северне Албаније, сезао све дотле, што би значило да су тамо Срби затекли и постепено асимиловали становништво из првог таласа словенске сеобе, са источнојужнословенским дијалекатским цртама.

Старина и порекло *шт/жд* изоглосе

Предиспозиције развоја *tj/dj* > *шт/жд* могле су на општесловенском дијалекатском плану постојати још у доба словенског досељавања на Балкан. Но чини се да крајњи домашај ове изоглосе стоји у вези са простирањем првог бугарског царства; у том случају био би посреди један, додуше, врло ран, али политички условљен и самим тим секундаран феномен, ирелевантан за првобитни распоред словенских групација на Балкану и њихове међусобне везе у прапостојбини пре сеобе. У топонимији та гласовна црта попут неке уједначујуће превлаке належе на најдубљи словенски слој састављен од разнородних елемената. Интересантно је да

друга изоглоса *у* од *ǫ* као појава српског порекла доживљава експанзију на исток у доба другог Бугарског царства. Томе је могла допринети водећа улога коју су у овој државној творевини играли њени западни делови, који су укључивали знатне етнички и језички српске територије. Но с друге стране то је време када се на историјској позорници на простору другог Бугарског царства јављају два балканска народа: Власи и Арбанаси, и то у стању покрета који ће их коначно довести у њихова доцнија станишта, данашњу Румунију и Албанију. Овде није место да подробно разматрамо сложен проблем етногенезе и првобитне постојбине Албанаца и Румуна. Упркос аутохтонизму који упорно заступају њихове националне науке, добар део непристрасних истраживача са стране склон је да претке једних и других у времену од краја античког доба до око хиљадите године тражи у планинама данашње источне Србије и западне Бугарске, одакле би се онда, према тој хипотези, Румуни били иселили на север, преко Дунава, у стару Дакију, а Албанци на запад, у јужно јадранско приморје. Тако се претпостављена експанзија српског елемента на исток у доба деназализација *ǫ* > *у*, а то је, видели смо, X—XI век, дâ можда објаснити претходним пражњењем српско-бугарског пограничја након одласка влашких и арбанашких сточара у нове постојбине.[2]

Проблеми јужнословенског и западнојужнословенског језичког јединства

Говори словенског југа пружају сразмерно уједначену дијалекатску слику, без оштрих разграничења и са широким прелазним појасевима, па чак и доста дубок „јаз" који одваја српски од бугарског није био непремостив за заједничке иновације, као што је заједничка дисимилација *шч* > *шт*. Стога славистика говори о периоду јужнословенског језичког јединства и о његовом доцнијем цепању на две групације, источнојужнословенску и западнојужнословенску. Дилема је међутим да ли и у једном и у другом случају имамо посла са изворним јединством или са секундарним заједништвом, да ли, како то неки мисле, ова ситуација одражава стање из доба одмах након досељења предака јужних Словена на Балкан и још раније, или је настала накнадно, као резултат заједничког живота и додира суседних дијалеката током векова. Једни полазе од прајужнословенског заједништва као одраза заједничког досељења са југа закарпатске постојбине, где су по њима преци јужних Словена већ били обједињени заједничким дијалектом прасловенског језика. Други тежиште стављају на разлике између источнојужнословенске и западнојужнословенске групације, уз

---

[2] О најранијим источнојужнословенско-западнојужнословенским изоглосама и о проблему румунске и албанске постојбине опширније у мојим радовима у зборницима научних скупова „Становништво словенског поријекла у Албанији", Титоград 1991, стр. 279—327 и „Говори југоисточне Србије" (Ниш 1992, у штампи). За чување античких географских имена на тлу Србије в. A. Loma: *Vorslavisches Substrat in der Toponymie Serbiens,* у: *Die Welt der Slaven* XXXVI/1991, стр. 99—139. Претходно излагање, као и оно које непосредно следи, уп. са чланком П. Ивића „Језик и његов развој до друге половине XII века" у *Историји српског народа* I, Бгд. 1981, стр. 125—140.

истовремене афинитете ове друге са западнословенским а оне прве са источнословенским језицима, и рачунају са два таласа словенског досељавања на југ, од којих је један водио источно, а други западно од Карпата. Мени је такође ближа хипотеза о два таласа, која уосталом налази историјску потврду код Порфирогенита, само бих био опрезан ако се ради о пројектовању веза између дијалекта и етноса установивих за Порфирогенитово доба, средину X века, у VII век када он у другом таласу сеобе доводи на Балкан Хрвате и Србе. Најпре стога, што је дијалекатска издиференцираност позног прасловенског језика у VI—VII веку прилична непознаница. На пример, једном од најстаријих словенских изоглоса, која се датира у доба пре расељења Словена, сматра се упрошћење групе *dl* у *l* својствено источно- и јужнословенским језицима, док се код западних Словена она чува; топонимија Србије пружа, међутим, неколико вероватних случајева очувања ове групе. Слично томе наилазимо и на одступање од јужнословенског типа ликвидне метатезе, промене која се вршила у првим вековима након досељења (у сз. Бугарској предсл. хидроним *Almus* > *Лом,* а не **Лам;* ј. од Ваљева топон. *Рôвни* f. pl. = *рâвни* (прасл. **orvьnь*); код Београда *Гроцка* према нормалном сх. *Градска* (< **gord-ьska*). Све вуче на то да се словенско досељавање на југ одвијало у разна времена и из разних праваца, и да је у прво време тамо морала владати прилична шароликост, са сасвим егзотичним дијалекатским енклавама које су постепено подлегале асимилацији околних говора док се није добила слика уједначености са постепним прелазима коју имамо већ око 1000. године. Што је нарочито значајно за проблем етногенезе појединих јужнословенских народа, међу њима и Срба, смер језичке и политичке асимилације није морао бити исти: мања групација могла је наметнути своје вођство и име већој, прихватајући истовремено њен језички израз: оно што се десило са норманским Русима и турским Бугарима свакако да се још лакше догађало у међусобним односима словенских племена. Додатни чинилац унификације словенских дијалеката на Балкану могло је бити дејство предсловенских супстрата, о којем најочитије сведоче бројна географска имена античког порекла која су Срби на простору свог насељавања преузели од заточеног становништва. На пример, чињеница да је прелаз *šč* > *št* осим српског и бугарског језика заједнички румунском може бити у вези са некадашњом постојбином Румуна у простору између Срба и Бугара. Из свега овога следи да у првим вековима живота Словена на Балкану нисмо имали никакав праволинијски развој на подлози донетој са севера, већ, много пре, мешања и стапања које су до X века могла битно преобразити првобитну језичку, а такође етничку и културну основицу сваког појединог племена, па и Срба. Она нит старосрпског језика коју смо успели да проследимо од његових најранијих споменика с краја XII века до двестатриста година старијег ономастичког материјала код Порфирогенита не може нам стога бити водиља при даљем спуштању у прошлост кроз спис „О народима” до VII века и досељења Срба у Далмацију.

Досељење Срба по Порфирогениту

Порфирогенит, као што је познато, каже да балкански Срби потичу од такозваних Белих Срба, од давнине настањених у пределу Бојки с ону страну Мађарске у суседству Франачке и Беле Хрватске. Пошто су два брата наследила од оца власт над (Белом) Србијом, један од њих са пола народа пребегне ромејском цару Ираклију (владао 610—641), који их најпре настани у Серв(л)ији југозападно од Солуна, но они касније одлуче да се врате у своју земљу, па их цар пусти, али пошто су прешли Дунав опет се предомисле и преко стратега који је тада управљао Београдом замоле цара да им додели другу земљу за насељавање, и он их коначно насели у тада опустелим пределима потоње Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Конавла. Неки у овом Порфирогенитовом казивању виде поуздану историјску традицију, други га одбацују као пишчеву конструкцију. Нема, на жалост, савременог извора о доласку Срба на Балкан, где се они најраније помињу тек 822, у франачким аналима, као народ који заузима велики део Далмације. Постоје, међутим, из тог, VII века, два посредна сведочанства у прилог Порфирогенитовој веродостојности. Једно је писање Фредегара, како се традиционално означава непознати аутор франачке хронике настале између 640. и 660. године негде у Бургундији. Он под годином 631. први помиње полапске Србе, пишући како се Дерван, кнез српског племена („dux gente Surbiorum"), које је словенског рода и од раније је потпадало под франачко краљевство, прешао Самону након победе Словена под његовим вођством над Францима код Вогастисбурга. Дерваново кнежевство не може бити ништа друго до Порефирогенитова Бела Србија која је, дакле, по савременом сведочанству, заиста постојала негде између Лабе и Сале у Ираклијево доба. Друга посредна потврда Порфирогенитова извештаја из VII века је помен топонима *Gordóserba* у малоазијској Витинији 680—681. године. Како знамо да је Византија претходно населила у тај део Мале Азије Словене из околине Солуна, међу њима Сагудате, нема сумње да је тај град понео име као енклава Срба из тамошње Сервлије, што је у складу са њеним поменом и датирањем код Порфирогенита.

Српски и лужички

Витинијски топоним садржи и један значајан језички податак. Срби VII века још су изговарали реч *gordъ* у њеном прасловенском облику, са неизвршеном ликвидном метатезом, дакле ни доцнији српски облик *град* ни (доњо)лужички *grod.* То само поткрепљује наше горе изнете резерве у погледу просуђивања историје словенских сеоба на основу доцнијих међусловенских дијалекатских сличности и разлика, и релативизује онај „крунски" аргумент којим се још од Јагића одбацује Порфирогенитов извештај о Србима у Далмацији као потомцима пресељеног дела полапских Срба: наиме, да на словенском дијалекатском плану српски и лужичкосрпски језик стоје веома далеко један од другог. Даља релативизација ове, очито анахроне аргументације, долази са стране најновијих изучавања о пореклу лужичкосрпског језика, која су изнела на видело његов композитни карак-

тер. Трубачов сматра да је лужичкосрпски настао „окцидентализацијом” једног дијалекта источнословенског типа,[3] док Шустер-Шевц, сагласно томе, претпоставља, уз помоћ археолошке евиденције, да су првобитна станишта Прото-Лужичана лежала источно од Карпата, одакле су се они кроз Моравска врата (између Карпата и Судета) доселили у бохемски басен, да би се потом оданде постепено померали низ Лабу у област западно од горње Одре и Нисе. Ту су се лужички Срби сударили и помешали са лехитским племенима надирућим са истока. Резултат је била мешавина дијалекатских црта различитог порекла, посебно у фонологији и лексици. Структура данашњих лужничкосрпских језика би према томе показивала трагове двају позних прасловенских дијалеката, једног југоисточног и другог северозападног (лехитског).[4] Дакле, праволинијског језичког развитка није било у рано доба ни код полапских као ни код Балканских Срба, већ смо и ту и тамо имали дијалекатска мешања и асимилације. При таквом стању ствари свако даље побијање њихове етногенетске везе различитошћу њихових дијалеката постаје беспредметно.

Најстарија српско-лужичка изоглоса

Штавише, дâ се претпоставити једна, али врло индикативна језичка веза. Већ је Торбјернсон почетком века у својој монографији о словенској ликвидној метатези уочио да се српско име реке *Лȃб* својом интонацијом слаже са лужичким именом *Łobjo* насупрот чешком облику *Labe* и пољском *Łaba* (а не **Lobe, *Łoba*), чему би одговарао српски акценат **Лȁб*.[5] Ово запажање није до сада коришћено у дискусијама око српске етногенезе, свакако стога што се узима да су српски и севернословенски хидроним различитог постања. Док се име притоке Балтичког мора Лабе, нем. Елбе своди на антички хидроним *Albis* германског, келтског или једноставно „староевропског” порекла, узима се да се у српском *Лаб* одразио неки сличан предсловенски назив те реке. Међутим, за то нема потврде: ми не знамо како се Лаб звао у антици. Са друге стране, почетком XIV века бележи се у горњем току ове реке дворац српских краљева *Врхлабје,* а у Чешкој на Лаби постоји стари град истог имена које данас гласи *Vrchlabí*. Двострука подударност имена реке и града на њој, срп. *Лаб — Врхлабје*, češ. *Labe — Vrchlabí* указује на могућност преноса са једног места на друго, и то са севера, где хидроним има свој потврђен антички корен, у југоисточно пограничје преднемањићке Србије.[6] Подударање је још веће ако се узме у обзир најранији запис имена Лаб као жупе код Дукљанина *Labia* (у тексту погрешно *lapia*), који указује на првобитну i- основу хидронима какву имамо и у луж. *Łobjo,* чеш. *Labe* од *Albis.* Дакле, ако смо у праву,

[3] О. Н. Трубачев: *О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков, Сербо-лужицкий лингвистический сборник,* Москва, АН СССР, 1963, стр. 154—172.

[4] H. Schuster-Šewc: *Die Ausgliederung der westslawischen Sprachen aus dem Urslawischen mit besonderer Berücksichtigung des Sorbischen,* у: *Lětopis Instituta za serbski ludospyt* A 29 (1982) 2, стр. 113—140.

[5] T. Torbiörnsson: *Die gemeinslavische Liquida-metathese,* I, Uppsala 1901, стр. 69.

[6] Уп. мој горе (нап. 2) наведени рад у Die Welt der Slaven, стр. 111 д.

ипак постоји један српско-лужички дијалектизам, један али вредан, јер је географски веома индикативан: име реке Лабе, као сведочанство да су се Срби на Балкан заиста доселили из Полабља, где су пре сеобе били једно са прецима данашњих Лужичких Срба.

Јужнословенско—западнословенске изонимије

Случај Лаба није усамљен: на јужнословенском простору дао се установити читав низ географских имена са аналогијама на словенском северу, првенствено у горњим сливовима Лабе, Одре и Висле. Наравно, да бисмо једно географско име прогласили пренесеним са неког другог места где му налазимо аналогију потребно је задовољити веома строге критерије вероватноће. Име мора на обе стране бити релативно рано забележено, што ближе времену претпостављеног преноса. Морају се искључити или у најмању руку оставити по страни као мало вероватне могућности различитог порекла оба сазвучна имена или њихове заједничке апелативне заснованости, у оном смислу у којем су обични словенски топоними као *Језеро, Црна Гора, Ратково* настајали независно на разним странама словенског света. Као индикативне за пренос остају само високо специфичне аналогије, где име на једном месту има потврђено несловенско, супстратно порекло (што је случај са хидронимом *Лаба*), или бар представља архаичну и високо специфичну словенску формацију каква се не среће на трећем месту (нпр. *Гостивар* : чеш. *Hostivař*). Посебно смо на сигурном тлу тамо где успевамо наћи два и више имена груписаних на релативно уском простору са слично концентрисаним северним аналогијама, нпр. када са хидронимима *Оскова* и *Вацетина* у источној Босни у сливу Спрече упоредимо име реке *Oskava* и места *Vacetín* у горњој Моравској, такође недалеко једно од другог (притом је *Vacetín* стари словенски топоним, а *Oskava* се сматра супстратним, предсловенским хидронимом). Код таквих вишеструких, везаних преноса, тежина сваког појединог подударања два имена множи се бројем осталих и у збиру нам омогућава доста поуздане закључке. Пошто смо дакле одустали од употребе дијалекатских сличности или разлика — изоглоса у разматрању везе између северних и јужних Срба, сматрајући да су оне у великој већини и на једном и на другом подручју позније од времена претпостављеног етничког јединства, а добрим делом свакако и секундарне, утолико већу важност придајемо овим топономастичким везама, изонимијама, особито када се јављају усопљене, убеђени да такав један сноп одолева суду критичког духа који би поједине именске подударности узете свака за себе могао довести у питање.

Бојки и Бојми

Високо индикативан је обласни назив *Бојмија* и хидроним *Бојмица* на два места у Македонији северно од Солуна. Данас се разликују области Горња Бојмија, испод Демир Капије, између падина Кожуфа, Градешке

планине, Плауша и Беласице, која обухвата и слив истоимене реке, и Бојмија, источно од Мегленских планина, од падина планине Пајак до Вардара, кроз коју протиче река Бојмица 35 км. дуга, и улива се с десне стране у Вардар код села Дамбова. Жупу *Бојми, Бојмија* помињу већ српски и грчки извори XIV века. Имена *Бојмија, Бојмица* сви стручњаци који су до сада о њима писали, укључујући Дуриданова који је обрадио целокупну хидронимију вардарског слива,[7] доводе у везу са некадашњим називом Чешке *Bo(h)emia,* од ант. *Boiohaemum.* Тај назив германског порекла у значењу некадашње територије келтског племена Боја, који су се оданде иселили поткрај старе ере ослобађајући простор Маркоманима, доцније су Словени продревши на подручје данашње Чешке преузели од Германа, тако да на чешком тлу имамо топониме *Bojmici, Bojmani.* Упркос уоченом језичком пореклу, присуство овог назива на словенском југу до сада није добило задовољавајуће историјско објашњење, нити је употребљено у расветљавању проблематике српске сеобе, иако су, са друге стране, бројни интерпретатори Порфирогенита склони да има краја одакле су се по њему Срби доселили *Boΐki* поправе у *Boΐmi*, ,Чешка', будући да његов географски опис северне српске постојбине одговара управо Чешкој, а да је с друге стране замена слова *к* и *м* у грчком писму оног времена обична појава. Ако прихватимо ту саму по себи вероватну емендацију, тешко можемо одолети искушењу да у македонској Бојмији видимо паралелан случај са географски блиском Серб(л)ијом у осоју Олимпа: рану српску енклаву на грчком тлу, чије је локално предање такође могло послужити као један од извора за извештај о досељењу Срба код Порфирогенита.

Заодарје у Повардарју, Полабље у Подримљу...

Северно од ових крајева налазимо даља географска имена која омогућују повлачење слично усмерених изонимских снопова према словенском северу. Негде у југозападној Македонији забележен је 1019. топоним *Заодрије,* идентичан пољском *Zaodrze* који означава предео у Малопољској за реком Одром, дакле вероватно опет једно са севера пренесено и географски високо индикативно име жупе. Множину хидронима *Одра* пренету однекуд из слива ове реке имамо вероватно у топониму *Одри* у доњем Пологу, посведоченом од XIV в., који, као и чешко име места *Odry* на горњем току Одре у Шлеској, представља стари начин означавања становника поречја плуралним обликом имена реке, као стсл. у Животу Св. Методија *Visli, vъ Vislěhъ* „Вислани", старосрпски називи жупа *Јадри,* у *Јадрѣхь* за област која је обухватала и манастир Рачу на Дрини, *Моравице, Брѣзнице, Сѣнице.* Тик уз Одре је село *Едоарце,* 1348. *Јадоварци* са ексклузивном паралелом у чешком *Jedovary,* какве имају и топоними у горњем Пологу *Гостивар* и *Здуње,* оба позната од средњег века, у чешким именима места *Hostivař* и *Zdouň*. Име једног од пољских племена *Lęхъ, Lęsi,* које је у руском у облику *ляси* постало општи назив за Пољаке, крије изгледа у

[7] I. Duridanov, *Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle,* Köln/Wien 1975, стр. 270 д.

себи топоним *Лешок* код Тетова, у средњовековним изворима град *Лѣшьскъ* или *Ляшьскь*, чије рушевине народ зове и *Леђан-īрад*, а *Леђани* < *Lędjane* ‚становници ледина' је пун облик истог назива од кога је *Lęsi* > *љаси* хипокористик. С ону страну венца Шар-планине, име средњовековне жупе на њеним осојним падинама јз. од Призрена *Опоље,* такође рано посведочено, поклапа се са именом старог града и племена *Opole* у јужној Пољској на Одри не само у гласовном облику него, како је то већ запажено, и у народној причи којом се тумачи његово постање. И на име села у Опољу *Бродосавце* већ је указано као на једину паралелу чешком топониму *Brodeslavy* на целом словенском простору. Некадашње село *Повилско* у клисури Бистрице више Призрена, познато из записа XIV—XVI века, има јединог имењака у пољском месту *Povidlsco* у Шлеској, тако 1223, данас *Powidzsko,* а оближњи топоним *Пьштане,* забележен само у светоарханђеловској повељи, може се схватити као ознака становника досељених са Одрине притоке *Pszczyne.* У северној Метохији, старом Хвосну, које већ спада у првобитне српске области на Балкану, Жичка повеља поред села *Лабљани* које може бити насеље досељеника са Лабе, али и са недалеког Лаба, бележи топониме *Требовиѿићи, Љуѿоīлави, Дрсѿник* какве срећемо још једино у Чешкој: *Třebovětice, Litohlavy, Drsník. Дечани,* село у којем је краљ Стефан Немањић крајем треће деценије XIV века почео градити своју гробну цркву, по којој ће га историја запамтити као Дечанског, по свој прилици је понело пренесено име једног првобитно лужичкосрпског — а доцније, од IX в., старочешког — племена *Dečany,* које је живело у дан. северној Чешкој, на десној обали Лабе око града *Děčina.*

Изонимија и изономија

Са овим географским запажањима преплићу се она културноисторијског карактера. Тако име планине код Дечана, у хрисовуљи *Ујездна,* данас *Ујезма,* представља једино јављање термина *ујезд* на словенском југу. Тај термин означава потврду поседа власнику од стране владара или његовог опуномоћеника који га омеђи објездивши га на коњу. Обичај је германског порекла, а међу Словене се ширио са запада према истоку; у Чешкој је потврђен тек од половине XI века, у Шлеској и Малопољској нешто касније. У VII веку тај обичај и термин могли су постојати само код најзападнијих Словена који су били у најтешњем контакту са Германима, тако да поред имена *Дечани* и овај топономастички налаз на свој начин указује на досељавање у западну Метохију из Полабља. Сам термин **ob-polje* који лежи у основи поменутом топониму *Опоље* карактеристичан је за западнословенску племенску организацију. У овом погледу је особито значајно што се кроз наведене изонимије потврђује једна веома важна „изономија" која спаја словенски југозапад са северозападом: реч је о територијалној подели на жупе и установи жупана. Оне су својствене Србима и Хрватима у средњем веку, а од осталих словенских народа потврђене су још само код полапских Срба (*supani* 1181. код Далеминаца). Добар део назива за које смо претпоставили да су у себи пренесени на југ

изворно означава жупе и њихове становнике: *Заодрије, Одри, Опоље, П'штане, Дечани* и др. Такође и име реке *Лаб,* као и многи други хидроними на српском тлу, од најранијег времена значи и жупу, при чему однос *Лаб* (река и жупа) : *Врхлабје* (место) према чешком *Labe* (река) : *Vrchlabí* (место) одражава карактеристичну дихотомију коју је у структури старосрпске жупе установио још Стојан Новаковић. Свака се, наиме, жупа делила на жупу у ужем смислу, која је обухватала сеоска насеља, и град као управно средиште жупе. Занимљиво је да се тај принцип организације дâ установити код најранијих српских енклава на југу, у Грчкој и у Малој Азији, које су, сходно свом екстратериторијалном карактеру, означене самим племенским именом. Тако се место у Витинији које се крајем VII в. звало ‚српски град' = *Gordóserba* у доцнијим изворима назива *Serbochōrion,* што би се могло превести као ‚српска жупа'. Вероватно је на сличан начин била организована Сервија под Олимпом, као жупа са градским средиштем, можда на месту доцније, у XIII в. подигнуте тврђаве чије рушевине и данас стоје у кланцу одакле су некад контролисале пут Битољ—Лариса. Скептицизам историчара који сумњају у Порфирогенитово казивање да се цео један народ могао сместити у ту малу област може се ублажити претпоставком да је то била само једна од српских енклава у северној Грчкој. Недалеко од ње, на реци Могленици (Халиакмону) има још један Сервохорион, где грчка реч *chōríon* као и у Витинији преводи словенску *жупа*, а нису далеко ни две Бојмије. Како је установа жупе поуздано ранија од разлаза северних и јужних Срба, она се могла одразити у процесу сеоба најпре тако, што је становништво из једне жупе чинило компактну групацију при насељавању у нова станишта. То је друштвеноисторијски оквир у којем је долазило до преноса топонима, и то пре свега имена жупе и њеног градског средишта, тј. утврђења које је жупљанима служило као прибежиште у случају непријатељског напада.

Северозападни типови у српској ојконимији

Изонимија са словенским северозападом није, наравно, ограничена на поменуте јужне области, већ је у великој мери присутна и на језгреном српском и хрватском подручју. Илустрације ради наведимо име села *Опаве* у Ибру, потврђено од XIV в., што би била множина горе наведеног типа *Одри* од чешког хидронима *Opava,* који је вероватно предсловенског порекла, или *Четољуб,* данас сеоце у Херцеговини, поменуто још код Порфирогенита као један од травунијских градова („*Zetlíbē*"), са јединственом паралелом у чешком *Četoliby.* Имена као *Кралупи* у Босни, *Тучепи* код Макарске, *Кладоруби* на више места. *Ликодра* у западној Србији и друга представљају врло архаичан тип тзв. ојконима, назива насеља по насељеницима, добрим делом везан за крчење и освајање обрадивих површина, а на словенском плану веома заступљен у Чешкој и на некадашњем лужичкосрпском простору, мање у Пољској, сасвим некарактеристичан како за источне Словене, тако и за бугарско-македонску топонимију.

Изонимије као трагови раних расејања

Док нас овакви налази у првобитним српским и хрватским земљама и не изненађују, с обзиром на историјски посведочено досељавање у њих са словенског северозапада, теже је протумачити наведене изонимске снопове који се са територија античких области Македоније и Дарданије западно од осе Вардар—Јужна Морава пружају према Чешкој, јужној Пољској и источној Немачкој. Осим горњег Подримља, они се не дотичу најранијих станишта компактне српске масе на тлу античке провинције Далмације, а ипак би се рекло да морају имати везе са насељавањем Срба на Балкан. Проблем се решава ако се има у виду чињеница да су Срби, а вероватно и Хрвати, у северној постојбини стајали на челима племенских савеза, тако да је и сеоба једног српског вође на југ поред доброг дела његових саплеменика могла повући за собом и друга племена и родове из тог дела Европе. По Порфирогениту, српска маршрута од Дунава до Егејског Мора водила је — свакако и у доласку као и у покушају повратка — долинама Мораве и Вардара. Порфирогенит прати само кретање главнине народа, окупљене око предводника сеобе, српског „архонта", но ми можемо замислити да су се у оба наврата од те масе одвајале поједине групације и заустављале у областима погодним за насељавање, где је већ могло бити словенског живља досељеног у првом таласу. Наведени топоними у западној Македонији представљали би траг тих северозападних енклава на једном тлу које је можда већ у тренутку њиховог приспећа било у погледу дијалекатске припадности источнојужнословенско, или је то тек имало постати током доцније бугарске доминације.

Реликтна топографија српске епике

Порфирогенитова верзија о досељењу Срба на Балкан не налази топономастичке потврде само на терену, него, како претпостављам, и у народној песми. Познат је случај *Леђан-īрада,* који чува успомену на једно племе са источнословенско-западнословенског пограничја. То су *Lędjane, Lenzanēnoi* код Порфирогенита, *Lendizi* Баварског географа, чије име Руси (у облику хипокористика *ляси*) и Мађари (у облику *Lengyel* преузетом од Срба) користе као општи назив за Пољаке. Очито је ово племе фигурирало у српским епским песмама још пре сеобе на Балкан; могућ пандан у руским билинама представља му, без обзира на фонетске тешкоће, град *Леденец.* Веома занимљиве топографске податке садржи Вукова песма (II N° 94) о женидби Тодора Јакшића, забележена од Тешана Подруговића. Њен садржај је врло архаичан и доста верно транспонује један древни балтословенски мит заоденут у псеудоисторијско рухо, те се може узети да су Срби одговарајући епски сиже знали још у прапостојбини, разуме се приписан другим личностима. У до нас доспелој верзији реч је о Тодору Јакшићу који је испросио кћер будимског краља, али му је препроси неки Иван Звијездић од „града Звијезде" који чека Тодорове сватове „на води *Труūини*". Није ми позната друга река тог имена осим десне притоке горње Лабе у југоисточној Чешкој, коју помиње Козма Прашки већ 1110, а данас јој име гласи *Trotina.* Код Подруговића *Труūина* је постала притока

Дунава низводно од Будима, јер пут Тодора Јакшића води у Стони Београд; првобитни јунак песме враћао се са Дунава — који је за Словене још у прапостојбини као далека велика река на југу био омиљена позорница легендарних збивања — не на југ, него на северозапад, у племенску област полапских Срба, преко Моравске на горњу Лабу и Трутину. Близу горњег тока Лабе извире река Queis чије лужичко име *Gvězda* одговара српском *Звијезда.* Да се овај прадавни сиже са својом преко хиљаду година старом топографијом веже у XVI веку баш за браћу Јакшиће није морао бити пресудан географски моменат — чињеница да се њихова историјска делатност одвијала на неком за Србе с ову страну Дунава и Саве далеком северу. Мотив двојице браће која деле очевину и притом се споре, као један од централних у циклусу Јакшића, можда је само нека врста „обнове" или „реконкретизације" српске епске легенде која је дошла до изражаја и у Порфирогенитову казивању, а чији су првобитни јунаци могли бити управо она два сина владара Беле Србије у првој половини VII века која су се по очевој смрти сукобила, што је резултирало одсељењем једног од њих са половином народа на југ. Аналогија је била утолико већа, што су и Јакшићи водили једну сеобу народа из Србије у Угарску, која се због своје масовности дуго памтила.

Закључак о Порфирогенитовој веродостојности

Наш закључак је да традиција о досељењу Срба у Далмацију у VII веку коју преноси Порфирогенит у основи одговара истини. Може се узети да су Порфирогениту поред евентуалних писаних докумената и усмених саопштења чланова српске владарске куће који су, као на пример кнежевић Захарија Прибислалић, боравили на цариградском двору, посредан извор била предања српских енклава на грчком тлу и српске епске песме. Овдашњи Срби су заиста потомци полабских, некада моћне и свакако од раног доба хетерогене племенске групације на словенском северозападу чији се део у VII веку доселио на Балкан. Тај други талас словенске сеобе на југ, у којем су уз Србе водећу улогу имали и Хрвати, захватио је, како изгледа, знатне масе становништва на широком простору између Сале и Висле.

Северозападни и североисточни Срби

Трагање за још дубљом прошлошћу Срба суочава нас са још много већим неизвесностима. Почетком VII века имамо их као још јединствену групацију у Полабљу, где по сагласним мишљењима Фредегара и Порфирогенита нису били од скора. Франачки хроничар каже да су они већ одавно (*iam olem*) били у вазалном односу према Францима, а ромејски цар чак, да су Бели Срби тамо живели од искона (*ap'arkhēs*). Могућу потврду њиховог присуства на Лаби у претходном, VI столећу пружа латински писац Вибије Секвестер помињући на десној обали Лабе према Свевима племе *Cervetii,* које је вероватно идентично са доцнијом српском жупом *Ciervisti,* нем. *Zerbst.* Да ли су Срби и поникли као народ на том подручју,

где по први пут ступају на позорницу историје? Неки мисле да јесу, као пољски славист Налепа који њихово племенско назвање изводи из имена једне притоке Сале *Zurba*.[8] Но с друге стране, видели смо, најновија истраживања лужичкосрпских дијалеката износе на видело њихов композитни карактер, у том смислу што поред преовлађујућих западнословенских црта издвајају једну источну или југоисточну компоненту, која мора бити веома стара јер није могла настати у контакту са околним чешким, пољским и полапским говорима. Карактеристично је, на пример, да вероватно најстарија словенска изоглоса, упрошћење група *tl/dl* на истоку и југу и њихово чување на западу, противно географској логици, пресеца лужичко подручје као најзападнију од свих словенских области. Штавише, вероватни континуитет *Cervetii* = **Čьrvitji* > *Čьrvišti* (забележено *Ciervisti* и сл.) претпоставља гласовни развој групе *ťj* какав налазимо само у источнојужнословенском и каквом нема трага у доцнијим словенским дијалектима овог подручја. (Југо)источна компонента лужичкосрпског у потпуном западнословенском окружју тумачи се раном миграцијом неког словенског племена на запад у дијалекатски различиту средину. Приговор да се етноним *Срби* не среће на словенском истоку отпада: он се тамо среће, и то доста рано, код Порфирогенита, који међу источнословенским племенима бележи и *Séribioi* „Србји". Широко је прихваћена поправка тог записа у *Sebérioi* ‚Северјани', јер се наводно племе тога имена иначе не помиње на староруском простору. Та поправка не би могла бити другачије просуђена него као произвољна чак и да је наведено образложење тачно, а оно то није. Наиме, источнословенске Србе бележи још један аутор, Порфирогенитов савременик. Реч је о арапском писцу Масудију (Al Mas'ūdi) који међу словенским племенима наводи народ по имену *Surbīn*, противстављајући га осталим Словенима који га се, по његовим речима, боје; то не могу бити ни полапски ни балкански Срби, јер поменути народ Масуди изричито лоцира на исток и приписује му сасвим егзотичне паганске обичаје, које пореди са индијским. Најпре се са тим источним Србима може довести у везу писање нешто старијег Баварског географа (IX в.) о краљевству *Zeruiani*, негде иза Карпата, од кога су постала и изводе своје порекло сва словенска племена. Још од Шафарика се ово име чита „Србјани", што није извесно, мада друге убедљивије интерпретације нема, а ова добија извесну вероватноћу у светлу поменутих података код Порфирогенита и Масудија. У свом збиру ове индиције чине доста убедљивом претпоставку да је још у IX—X веку негде на словенском истоку постојало снажно племе или, пре, племенски савез Срба, чији се један део раније одселио у Полабље.

Предсловенски Срби?

Исток или југоисток прасловенске територије као исходиште полапских Срба, од којих са своје стране потичу балкански, већ је доста близу места на којем се још у II веку јавља једно племе сазвучног имена: *Serboi* код Птолемеја. Излажући етногеографију азијске Сарматије — коју од

[8] J. Nalepa, *Opuscula slavica* 2, Lund 1973, стр. 171.

европске раздваја река Танаис = Дон, односно 64° подневак који полази од његова ушћа — Птолемеј наводи и племена Оринеји („Orinaîoi"), Вали („Ouáloi") и *Sérboi.* Ова племена смештају се између Кераунских планина — по једном тумачењу, северног огранка источног Кавказа — и реке Râ = Волге. Узима се да последња два племена, Вале и Сербе, помиње и нешто ранији Плиније (писао око 73—79. н.е.), у исквареном облику *Hali, Semis,* који се на основу Птолемеја поправља у *Vali, Serbi.* Код Плинија су ова два племена лоцирана у прибрежје Меотског језера = Азовског мора. Са географског и историјског становишта, имајући у виду непрестане миграције номадских племена из евроазијских степа у западном смеру, није нимало невероватно да су се Птолемејеви (и Плинијеви) Серби током првог миленија наше ере преселили из Поволжја или Приазовља најпре у лево поречје Дњепра, одакле је потом део њих продро на запад све до Лабе. Ова претпоставка има једну веома крупну импликацију. Простор на који Птолемеј и Плиније смештају Сербе у то доба није словенски већ скитско-сарматски, у језичком погледу ирански. Ако су потоњи источнословенски и полапски Срби потомци ових Серба, то би значило да су они пореклом једно несловенско, највероватније иранско племе, које се затим населило међу Словене и потом језички пословенило. Процес славизације морао је бити увелико одмакао, ако не и завршен, до VII века, када Фредегар за полапске Србе изричито каже да су словенског рода, а српска енклава у Малој Азији назива своје насеље прасловенском речју *gordъ*.

Аналогија са пореклом Хрвата

Оваква реконструкција српске ране историје имала би најближу аналогију у етногенези Хрвата. Етноним *Хрвашī* јавља се најраније у облику *Chor(o)uathos* као лично име у II—III веку н.е. на грчким натписима из града Танаиса на ушћу Дона у Црно Море, дакле отприлике на оном простору где Птолемеј и Плиније нешто раније бележе Сербе и где, као што смо рекли, домородачко, негрчко становништво чине углавном скитско-сарматска племена. Најубедљивија, Фасмерова етимологија изводи народносно име *хъrvati* из староиранског *harvat-* ,чувар'. У прилог јој се може навести да се ова реч као апелатив јавља само у старопољском језику где *charwat* значи управо ,градски стражар', а и да *Choruathos* на танаиским натписима може бити надимак по служби у функцији личног имена, будући да се градска стража у тамошњим грчким градовима регрутовала углавном од околних домородаца.

Боспорски и кавкаски Срби

Има и додатних индиција у прилог приазовском пореклу Срба. Прокопије у VI веку пише да су се и Склавини и Анти првобитно звали заједничким именом *Spóroi*, по њему, зато што су живели расејано (грчки *sporádēn*). Нидерле увиђа да би посреди најпре могла бити скраћена форма од грчког *Bospóroi (Bosphórioi)*, како су се називали поданици тзв. Боспор-

ског краљевства у Приазовљу од V века старе па до IV нове ере, али одбацује ту помисао јер у то доба не рачуна са Словенима на том подручју. Но видели смо да су управо одатле у то време могли кренути Срби и Хрвати у сусрет своме будућем словенству. Штавише, име *Спории* јавља се, колико знам, само на једном месту словенског света, и то на старосрпском простору, у XIII веку, као ознака једног планинског предела северно од Оногошта, данашњег Никшића („на Спориихь"). Тај назив очито није топографског карактера, него највероватније етничка ознака. Колико год да је смела, ипак се намеће претпоставка да су *Спории* „Боспорани" били једно од старосрпских племена, чије је име чувало спомен на неко крајње географско исходиште Срба. То што Прокопије у Спорима = Боспоранима види заједничке претке свих Словена могло би отсликавати значај улоге коју су некада Срби и Хрвати имали у словенском свету. Није, коначно, искључено да племена „Сербан" и „Креватас" на подручју Кавказа која помиње Порфирогенит у свом другом спису „О церемонијама" представљају огранке предсловенских Срба и Хрвата који пред хунском најездом нису попут другог дела својих саплеменика избегли на северозапад, у Подњепровље, већ су се из прицрноморских степа повукли према Кавказу као и њима суседни и вероватно сродни Алани, потомци Сармата и преци данашњих Осета.[9]

Мишљења о пореклу имена *Срби*. Његов вероватни праоблик

Заједничко скитско-сарматско порекло Срба и Хрвата објашњавало би донекле доцнији паралелизам њихове историје, изражен нарочито у доба досељавања једних и других на југ и у првим столећима живота на Балкану. Но како стоји ствар са српским народносним именом? У науци нема сагласности о његовом пореклу. Два словенска етимолошка речника, московски и краковски, још су далеко од слова *s,* али су руководиоци оба пројекта, Трубачов и Славски, другде већ изнели своја мишљења о том проблему. Она су међусобно опречна, чиме се и на данашњем ступњу компаративне лингвистике продужава контроверза око овог етнонима која траје већ преко једног столећа, од раних дана ове науке. Основна дилема састоји се у томе да ли је посреди словенско образовање у вези са рус. *пáсерб,* пољ. *pasierb* „посинак", укр. *присéрбитися* „придружити се", или рефлекс несловенског племенског имена забележеног још код Птолемеја, а можда и код Плинија. Прву етимологију заступају Микола, Брикнер, Солмсен, Фасмер, у последње време Славски; њихова тумачења разилазе се у погледу даљих етимолошких веза наведених речи: једни верују да су оне у крајњој линији заједничког порекла са прасл. **sębrъ* ‚себар, слободни сељак' (Солмсен, Преображенски, Калима, Будимир), док други то из формалних разлога, одбацују (Микола, Фасмер, Скок); по Брикнеру, и етноним *Sьrb-* и наведени назив за „посинка" сводили би се на корен глагола *sъrb-/sьrb-* „среати": при многоженству које је потврђено за Словене паганског доба, назив *срби* „сркачи" би изворно служио да се повуче

---

[9] F. Dvornik: *The Slavs,* Boston 1959, стр. 27 д.

разлика између праве браће, која су пила млеко исте мајке, и полубраће, „пасрба̂". Настрану проблеми семантичке природе које ова етимологија покреће („сркати" није исто што и „сисати" мајчино млеко), она пада већ на формалном приговору да се разликује интонација коренског слога у *Ср̏би*, где је узлазна (сх. краткосилазни нагласак стоји на месту старог акута), и код глагола р. *сербáть'*, слвнч. *sŕbati*, lit. *sur̃bti*, лат. *sorbeo*, грч. *rhophéō* итд., где имамо силазно интониран кратак слог. Најновији и најозбиљнији заступник несловенског порекла овог етнонима је Трубачов: у склопу једне своје дискутабилне хипотезе он проглашава Птолемејеве Сербе у подножју Кавказа, које сматра прецима словенских, за индоаријско племе, за један од остатака Индоаријаца који су се, по њему, управо из прицрноморских степа негде у другом миленију старе ере преселили у Индију. У складу с тим схватањем руски лингвист предлаже једну индоаријску етимологију српског имена (која би, с обзиром на блиско језичко сродство Индоаријаца и Иранаца, могла бити и иранска). Посреди би била сложеница *ser-bi* у значењу „главосече". Обичај одсецања главе побеђеним противницима добро је потврђен код Скита и Сармата, а није изгледа био непознат ни Словенима, међу њима полапским и балканским Србима. Штавише, Плиније помиње у источном прибрежју Црног мора племе *Cephalotomi*, чије име на грчком значи „главосече" одмах после иначе непознатог етнонима *Serri*, који Трубачов поправља у *Serbi*, узимајући следећу грчку реч не за назив другог племена, већ за превод претходног имена. Све ово је са филолошког гледишта доста произвољно, тим пре што Плиније Сербе помиње на другом месту у исквареном облику *Serni*, а са језичког становишта Трубачовљева етимологија је кадра да из индоиранских језичких средстава објасни само први члан *ser-* ‚глава' (стинд. *śiras-*, стиран. *sarah-*) но не и глаголски елеменат *-bi*, будући да индоевропски корен **bhei-* ‚ударати, сећи', који је у нашем *убиши*, нем. *Beil* ‚секира' итд. није потврђен у индоиранским језицима.[10] Ја лично нисам склон да прихватим ни једну од до сада предложених етимологија етнонима *Срби* нити да у овом тренутку сам предложим неку нову. Једино што бих указао да нагласак *Ср̏би* и староруски облик са ‚полногласијем' *серебь* с једне стране и Порфирогенитово писање *Sérbloi*, *Sérbioi*, стсрп. *Србли* с друге стране омогућују прецизнију реконструкцију праоблика као **sьrbji*. За интонацију уп. у баштињеним речима *зр̏но* < ие. **ǵr̥nom*, у раним позајмицама *Кр̏к* од ант. *Curicum* преко **Кърькъ*, *Кӯпа* од *Colapis* преко **Кълѣр-*.

„Пракосово"

Дотле отприлике можемо ићи у колико-толико основаним спекулацијама о најранијој српској историји (нагађање да би се српско име крило у називу демона *Србинде (Sr̥bindaḥ)* кога помиње као Индриног противника химна Ригведе VIII 32, 2 садржи толико неизвесности да га без додат-

[10] Fr. Sławski у *Słownik starożytności słowiańskich* V/1975, стр. 135; О. Н. Трубачев у *Вестник древней истории* 1978/4, стр. 41 д.; преглед раније дискусије даје Фасмер у свом етимолошком речнику *s. v. серб.*

них аргумената не вреди озбиљно узимати у обзир).[11] Шта можемо извући као кратак закључак из овог покушаја реконструкције народне прошлости? Чини се да су сеобе заиста биле од најранијег времена једна од битних одредница српске историје. Осим станишта, мењала се изгледа и дијалекатска припадност, а можда чак језички и антрополошки карактер. Шта је у тим менама, осим самог имена, остајало као постојана окосница етноса? Историја нас учи да се у асимилационим процесима јачом од језика и расног типа једног народа може показати његова идеолошки артикулисана самосвест. Има индиција да су предбалкански Срби имали високо идеологизовану племенску структуру. Паганство полапских Словена, међу њима Срба, било је веома жилаво и најдуже се одржало у целом словенском свету, па нам је захваљујући томе и најбоље познато. Источне Србе Масуди због њихових религијских обичаја супротставља осталим Словенима и пореди са Индијцима. Чињеница да са христијанизацијом западни Срби губе свој политички субјективитет, а источнима се и само име затире, указивала би на извесну инкомпатибилност њихове племенске религије са новом вером. Хришћанство су, наиме, релативно лакше примали народи на нижем ступњу духовног развитка, код којих би оно једноставно попунило недостајуће више сегменте религијске свести, него они код којих се хришћанска догма директно супротстављала већ укорењеним представама, на пример есхатолошким веровањима. Једино су јужни Срби, уз поменути изузетак Неретљана, успешно пребродили христијанизацију очувавши свој идентитет. Да се притом није радило о простој замени једног идеолошког система другим, већ о трансформацији старог и његовом прилагођавању новом, сведочи висок конзервативизам српског фолклора, који под мање-више танком хришћанском превлаком чува многе врло архаичне садржаје. За нас су од првенственог значаја реликти из сфере државне идеологије, на пример Орбинов податак да је цар Душан сахрањен „уз свете ватре", који сам по себи није разумљив, али се може повезати са Масудијевим казивањем да Срби спаљују себе и своје коње када им умре краљ или поглавар, а такође и са мотивом самоспаљивања присутним у епској традицији о Душановој смрти. Уопште, епика је онај сегмент народне традиције где мислим да се најбоље чува претхришћанско идеолошко наслеђе. Потанко образлагање те тезе изискивало би опширну расправу, те ћу се овде ограничити на најопштија запажања. Србе међу словенским народима одликује поседовање праве епске поезије, оличене пре свега у косовском циклусу. Продубљеним компаративним истраживањем, коме је са српске стране основу положио Веселин Чајкановић а на индоевропском плану га омогућили резултати Жоржа Димезила и Стига Викандера, долази се до сазнања да је не само основни мотивски репертоар косовских песама прастар, него и да он заправо оличава идеологију једнога префеудалног ратничког сталежа, са најближим аналогијама у индоиранској традицији, од Махабхарате до Шахнаме, као и у обичајима и веровањима античких Скита, одраженим како у античкој литератури, тако и у фоклору данашњих Осета. Такав један епски садржај био је предодре-

[11] Уп. M. Mayrhofer, *Kurzefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen,* Heidelberg 1956—1980, II s.v.

ђен да се с времена на време обнавља у новом историјском руху, под утицајем маркантних догађаја, који су са своје стране сами могли бити донекле предестинирани идеолошки условљеним начином реаговања племена на изазове историје. Да појасним: Косову је претходило неко Пракосово, Милошу је као узор могао послужити неки Прамилош, Лазару неки Пралазар. Нит српског националног континуитета растегнута је кроз дуга столећа и преко широких простора; ако се на једном месту чак прекида у језику, можемо је поново наћи у колективној свести, која се показује као најпостојанији елеменат националног бића.

У међувремену од предаје овога текста у штампу до његовог другог прелома, настављајући своја истраживања српских старина, дошао сам до неких нових сазнања и претпоставки којима се може допунити претходно излагање. Неки прелиминарни захвати обећавају да ће се у лексици наћи даље језичке споне између полапских и балканских Срба, нпр. глуж. *boblija* ‚гука, кврга' : сх. дијал. *боблија* (Срем, СЗ Србија) ‚хрпа, хумка', можда и глуж. *bać*, длуж. *bajaś* ‚тињати, светлуцати' : српско *бајаши* ‚сијати' (различито од прасл. хомонима ‚врачати', реликтно очувано у стиху коледске песме Вук I бр. 190, 11: „Божић *баје* по свем свету", како је то још Крек претпоставио): били би то једини рефлекси ие. корена **bhā-* у словенским језицима (уп. стинд. вед. *bhāti* ‚сија'). Такође ексклузивна изолекса стлуж. *vethenici* (XI в.) : стсрп. *вѣшьници* поред *вѣћьници* има и институционални карактер, као у горе изнетом случају жупана и жупа. Са *Zeruiani* Баварског географа најпре би се могао повезати Порфирогенитов назив за Србе *Tzerbulianoí* : **Čьrv(l)jani* (< *-jane*) као суфиксална варијанта од **Čьrvitji* (уп. **Lęd-jane* = **Lęd-itji*). Ако порекло етониму **Sьrьb(j)i* ваља тражити ван словенског језика, могло би се помишљати на скитскосарматско **sərəb-* које би представљало ирански пандан стинд. називу *śarabhá-* за врсту планинског јелена (као лично име већ у Риг-веди).

Aleksandar Loma

SOME SLAVISTIC ASPECTS OF THE SERBIAN ETHNOGENESIS

Summary

The present paper deals with the complicated and much discussed problem of the Serbian origins. A starting point for our retrograde investigation is the literary work of the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogennetus. Written in the mid 10th century, it gives us the opportunity to examine the past of Serbs on several different chronological levels, from its contemporary situation back to their hypothetical Pre-Slavic roots.

There are three constituents of the concept ‚Serbian': the ethnic name; the language; the national consciousness. The last one in its modern form, as based on the Orthodox Christianity and the medieval Serbian statehood, has resulted from a development which had begun in the 12–13th century. Old-Serbian as a written language is not documented until the same epoch, but the main phonological features which distinguish it from the other South-Slavic dialects can be traced back to the mid 10th century, judging by the onomastic data given in Porphyrogennetus' „De administrando imperio" and thoroughly reexamined by the present writer.

The linguistic determination of Serbs in the earlier times is an open question. Porphyrogennetus' account leads them to Dalmatia, in the first halft of the 7th. century, from the so-called White Serbia located in the northwestern Europe and adjacent to the Frankish Empire. That corresponds to the Sorbian area of the time. The main argument contra a closer kinship between Serbs and Sorbs, which

claims that the two peoples speak quite different Slavic dialects, is shaken by new theories on composite character of Proto-Sorbian, considered to have arisen through a secondary occidentalisation of a south-eastern Slavic dialect. Moreover, in the century when Serbs supposedly migrated to the Balkans, Common Slavic must have been only slightly differentiated, and the name of Serbian settlement in Bithynia *Gordóserba*, mentioned for the first time in 681, contains the word for ‚fortress, town' in a form that is neither the South-Slavic *grad* nor the Protosorbian *grod*, but still the Common Slavic *gordъ*. Nevertheless, there is a historically very indicative Serbo-Sorbian isogloss: the circumflexe intonation of the both river-names sorb. *Łobjo* ‚Elbe' and serb *Lȁb* (demonstrable to have been transferred from Elbe to a river in Serbia), in contrast to czech. *Labe*, whose initial indicates an acute accent. Many other place-names in Dalmatia, Dardania and Macedonia seem to have been transplanted from the upper basins of Elbe, Oder and Vistula during the migration of Serbs and Croats. Not only those „isonyms", inclusing some topographical reminiscences of the north-western Slavic countries in Serbian epics, but also some characteristic „isonoms", consisting in existence of analogous social institutions among both southern and western Serbs (Sorbs), especially the „župans", confirm the credibility of Porphurogennetus' report on the arrival of Serbs to the Balkans.

The south-eastern dialectal component of Proto-Sorbian implies that before the 7th century the ancestors of Sorbs came from the east of the Slavic territory to their later homeland, where they subsequently mingled with the West-Slavs. Thus, if the southern Serbs stem from the west and the western from the east, we have a good reason to assume existence of a former East-Slavic tribe under the same name and to see its residual part in the *Sérbioi* quoted about 950 A.D. by Porphyrogennetus, who are further identifiable with the people *Surbīn* of his contemporary Mas'ūdi, perhaps also with the *Zeruiani* of the earlier Bavarian Geographer.

The previous position of Serbs in the Slavic East, dating back to the first semimillenary of the Christian era, seems to make it possible – geographically and chronologically – to connect them with the *Serboi* recorded by Ptolemy in the 2th century somewhere between Caucasus and Volga, presumedly also by Pliny in the late 1th century near to the Sea of Azov. Far from the supposed Slavic protohome, those Serbs cannot be taken for Slavs, but most probably for a branch of Sarmatians, together with the primitive Antês and Croats. It is again Porphyrogennetus who notes – in his other book „De caeremoniis" – two Caucasian tribes, *Krevatades* und *Sarban*, and we are inclined to agree with Dvornik in considering them descendants of the pre-Slavic – Sarmatian – Croats and Serbs, who were driven by the Huns from the steppes north of Black Sea toward the Caucasus in the late 4th century A.D., whereas an other part of the same tribes fled to the northwest, toward their later slavicization. An Iranian origin of Serbs is indicated not only by the absence of a convincing slavic etymology of the ethnic name ‚Serbs' (whose original form is to be reconstructed as **sьrьbji*), but also by the survival of Indo-Iranian and particulary Scytho-Sarmatian ideological heritage in the Serbian epic tradition.